

ELŐSZÓ

A következőkben azt a leletmentéshez hasonlítható folyamatot kívánjuk bemutatni, melynek eredményeként Nyárády R. Károly kéziratot hagyatékából életművét reprezentáló kiadvány született. Röviden leírjuk a kötet tartalmát is, kiegészítve néhány háttér-információval és a könyv használatához szükséges fontosabb tudnivalókkal.

E sorok írója munkálkodása során jó barátságba került az idős kutatóval (ennek köszönhetően testálódott reá szellemi hagyatékának gondozása is). Engedtessek meg tehát neki a kapcsolatukra utaló bevezető passzusokban a személyesebb jellegű hangütés.

NYÁRÁDY R. KÁROLY IRATHAGYATÉKÁNAK SORSA

Jómagam 1986–1987 körül találkoztam először Nyárády R. Károllyal. Neve ekkor már nem csengett ismeretlenül előttem, miután hozzám is eljutott az 1977. évi romániai népszámlálásról írott, közkézen forgó tanulmánya. Személyes találkozásunkra akkor került sor, amikor segítőtársakat keresett az „Erdély népesedéstörténete” végső formába öntéséhez, és egy Erdélyből áttelepült ismerősöm, Ara-Kovács Attila – az ő ösztönzésére fogtam hozzá nem sokkal korábban első nagyobb lélegzetű nemzetiségstatisztikai feldolgozásomhoz – a figyelmébe ajánlott. Nyárády R. Károly megtisztelő kérését, hogy működjem közre munkájában, restelkedve elhárítottam: egyrészt mert nem éreztem magam felkészültnek erre a feladatra, másrészt pedig megvoltak már az e téren magam elé célul tűzött, hosszú távon elvégzendő penzumok.

Ezt követően – hogy mikor, arra sem emlékszem pontosan, de még a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulója előtt – saját feldolgozásaim ügyében már én kerestem meg, majd kezdtem rendszeresen látogatni őt. Lényegében párhuzamos csapásokon járván – ebben említett kéziratot munkájának szemléletformáló hatása meghatározó szerepet játszott – látogatásaim kezdetben egy-egy számszaki, módszertani probléma megoldására összpontosultak, amiben minden alkalommal készségesen segített is nekem. A célirányos megkeresések lassanként baráti találkozásokká alakultak át, a maguk szokásrendjével, szertartásosan elkorcított mézes kávéival, az alkalom ürügyén dolgozószobája rejtekén orvosi tiltás ellenére elszívott cigarettákkal, beszélgetéssel a világ folyásáról, bármiről, ami eszünkbe jutott. Egyre kevésbé a munkáról, munkájáról; éveik előrehaladtával már inkább hátrította, ha az valamiért szóba került. Az „Erdély népesedéstörténetét” egy helyen szerteszóródott, atlantiszi sorsra jutott műnek neveztem. Ha ez utólag túlzott borúlátásnak bizonyult is, a kép más vonatkozásban helytálló; szerzője tudatában e félbeszakadt munka ekkor már valóban alámerült, életének nem jelenvaló része volt csupán.

De magam is egyre ritkábban hoztam szóba: még a látszatát is el akartam kerülni, hogy kisajátítom, netán a saját hasznomra eltulajdonítom töredékeiben is imponáló életművét. Ennélfogva akkoriban nem is láttam át azt a maga teljes valójában; csupán egy-egy újabb feldolgozásomat vettem egybe időnként valamely a polcra leemelt háttér-anyaggal, táblás kimutatással, eljárásaimat, számításaimat ellenőrizendő.

Tevékenykedésem eredményeit látva barátsága mellett elismerését is elnyertem, teljes bizalmába fogadott. Ennek jeleként kész volt átadni több évtizedes munkássága dokumentációját, mondván, ő úgysem használja semmire, én viszont dolgozhatom belőle, így nálam lesz a legjobb helyen. Ezt a kilencvenes évek közepétől többször is határozottan felvetette – immár azt remélve, munkáját tovább viszem –, bár a jelzett okokból ekkor még rendre kitértem ajánlata elől. Amikor azonban nyilvánvaló lett, hogy életével elszámolván szeretné a

dolgokat maga körül elrendezni, így irathagyatékát is a megfelelő helyen tudni, nem halogathattam kérése teljesítését. Iratanyagát 1998 tavaszán vettem magamhoz, számomra is alkalmas időpontban. Ekkor adtam le ugyanis egybeszerkesztett publikációimat Püski Sándornak kiadásra, s ugyanekkor indítottam útjára évtizedes forrásfeldolgozásom eredményeként az „Erdély etnikai és felekezeti statisztikája” című kiadványsorozatot. Így Nyárády R. Károly felbecsülhetetlen értékű kéziratai és táblái a háttérmunkálatok összes dokumentumával egy olyan pillanatban kerültek a birtokomba, amikor a vele párhuzamosan, ám tőle függetlenül folytatott munkáimnak már a végére értem.

Nyárády R. Károly a következők kíséretében bízta gondjaimra iratanyagát:

„Alulírott Ruszti Károly, az Erdély történeti demográfiájával kapcsolatos jegyzeteimet, irataimat Varga E. Árpád barátomnak átadtam, azokkal saját belátása szerint szabadon rendelkezik.

Bpest, 1998. ápr. 27.

Dr. Ruszti Károly”

Életműve tényleges dimenziói voltaképpen ekkor bontakoztak ki előttem. Nem volt kétséges számomra, hogy e hatalmas anyagot tetszhalott állapotából előbb-utóbb – a közönség elé tárva – életre kell keltenem. Ennek egyetlen méltó módját láttam: közgyűjteményben való elhelyezését és a kéziratok, kézre szerkesztett táblák lehető legteljesebb kiadását. Többször is nekirugaszkodtam a dossziétömeg rendszerezésének, ám be kellett látnom, hogy módszeres áttekintése, a benne foglaltak tételes számba- és lajstromba vétele nélkül a hagyatékok amúgy is kusza állaga csak még tovább zilálódna. A kéziratok közreadása is elég kilátástalannak tűnt, mivel – e rendezetlen állapotukban – úgy tetszett, egy részük elkallódott, összefüggéstelen töredékek maradtak fenn csupán. Energiáimat ugyanakkor az „Erdély etnikai és felekezeti statisztikája” soron következő kötetének előkészítésére kellett összpontosítanom. Így valójában csak 2001-ben, sorozatom utolsó kötetének befejezésekor teremtődtek meg a szubjektív feltételei annak, hogy régóta érelt szándékomat valóra váltsam. Nem utolsó sorban ösztönzőleg hatott az is, hogy elképzelésemet a Központi Statisztikai Hivatal Levéltára felkarolta, Nyárády R. Károly irathagyatékát befogadta, s vállalta életművének gondozását és kiadását, biztosítva az ehhez a szükséges feltételeket.

A KÉZIRATOK RENDEZÉSE

Nyárády R. Károly kéziratait, előtanulmányainak dokumentumait (jegyzetek, számítások, táblázatos feldolgozások, kivágatok, térképek stb.) 75 dossziéba szétosztva, közel 2000 cédulát tartalmazó bibliográfiai gyűjtés kíséretében vettem át. Az anyag csaknem harmadát, 22 dossziében csoportosítva maguk a tanulmányok, szövegváltozatok, megszerkesztett táblák és ezek másolatai alkották. A különböző szövegek és változataik (ideértve azokat is, melyeken a szerző csupán apró módosításokat hajtott végre) csaknem 1000 oldalt tettek ki, a kéziratok teljes terjedelme pedig a másolatokkal és a gépelt táblákkal ennek a másfélszeresére rúgott. (A *kézirat* kifejezés itt és a továbbiakban géppel írt, letisztázott példányokat jelöl; a tanulmányszövegből eredeti kézírásos változat a hagyatékban csak elvéve került elő.)

Mindenekelőtt e hatalmas és szerteágazó szöveghalmazból meg kellett kísérelnem a fő mű, „Erdély népesedéstörténete” egybefüggő kéziratának helyreállítását. Ehhez egy vázlatos jegyzék kínált vezérfonalat. E jegyzékre még Nyárády R. Károllyal történt első találkozásom idejéből emlékszem; ez alapján részletezte elképzeléseit esetleges közös munkánkról. A jegyzékből két változat is rendelkezésre állt, további két-két variánsban. Ezeket az alábbiak-

ban összevontan közlöm; Nyárády R. Károly utólagos elhagyásait ~~áthúzással~~, betoldásait pedig {} közt jelzem.

1. változat:

Erdély népesedéstörténete
1869–1966

~~Vázlat:~~

I. Rész

A történeti Erdélytől a jelenkori Erdélyig

II. Rész

{A jelenkori} Erdély népesedéstörténetének időbeli és térbeli tagol{ód}ása

1. Népszámlálások és népösszeírások a jelenkori Erdély területén
2. Az államigazgatás területi szerkezetének módosulásai

III. Rész

A népességfejlődés általános áttekintése

1. A történeti Erdély népességének fejlődése {1869-ig}, különös tekintettel a román–magyar–szász szimbiózis alakulására
2. A jelenkori Erdély területén meghonosodott egyéb népcsoportok
- {3. Vallás és etnikum kapcsolata}
- ~~3-~~ 4. Lélekszám és tényleges népszaporodás 1869–1966/77 között.

IV. Rész.

A jelenkori Erdély népességének főbb demográfiai viszonyai 1869–1966 között
jellegzetes időszakok szerint

1. Demográfiai viszonyok a dualizmus korában
  - A. Lélekszám és tényleges szaporodás {népsűrűség} megyék szerint
  - B. ~~Természetes és mechanikus népmozgalom, kivándorlás~~ A népszaporulat forrásai, külső és belső vándormozgalom
  - C. ~~Városi és falusi népesség, a városok fejlődése~~ A városok fejlődése, városi és falusi népesség
  - D. Nemzetiség (anyanyelv), vallás
  - E. Műveltség, írni-olvasni tudás
  - F. Foglalkozási viszonyok
2. Az első világháború és a {z} ~~főhatalom~~uralomváltozás hatása a népesedésre (1910–1920)
3. A ~~demográfiai viszonyok változása~~ népesség számának és összetételének alakulása a két világháború között
  - A. Lélekszám és tényleges szaporodás megyék szerint
  - B. ~~Természetes szaporodás~~ A népszaporulat forrásai, külső és belső vándormozgalom
  - ? C. A városok helyzete az impériumváltozást követően

- D. Nemzetiség (anyanyelv), vallás
  - E. Műveltség, írni-olvasni tudás
  - F. Foglalkozási viszonyok
4. A második világháború ~~korának négy esztendejének~~ időszakának demográfiai hatásai
  5. Demográfiai változások 1948–1966/77 között
  6. Összefoglaló áttekintés

2. változat:

Erdély népesedéstörténete

I. Rész

A történeti Erdélytől a jelenkori Erdélyig

II. Rész

A történeti Erdély népesedéstörténetére vonatkozó adatforrások kritikai elemzése, különös tekintettel a magyar–román–szász szimbiózis alakulására

III. Rész

A jelenkori Erdély népesedéstörténetének időbeli és térbeli tagolása

1. Népszámlálások és népösszeírások a jelenkori Erdély területén
2. Az államigazgatás területi szerkezetének módosulásai

IV. Rész.

A jelenkori Erdély népességének főbb demográfiai viszonyai jellegzetes időszakok szerint

1. Demográfiai viszonyok a dualizmus korában (1869–1910)
  - A. Lélekszám és tényleges szaporodás megyék szerint
  - B. A népszaporulat forrásai, külső és belső vándormozgalom
  - C. A városok fejlődése, városi és falusi népesség
  - D. Nemzetiség (anyanyelv), vallás
  - E. Műveltség, írni-olvasni tudás
  - F. Foglalkozási viszonyok
2. Az első világháború és az uralomváltás hatása a népesedésre (1910–1920)
3. A népesség számának és összetételének alakulása a két világháború között (1920–1941)
  - A. Lélekszám és tényleges szaporodás megyék szerint
  - B. Természetes szaporodás, külső és belső vándormozgalom
  - C. A városok, a városi népesség foglalkozási és etnikai összetételének módosulása
  - D. Nemzetiség (anyanyelv), vallás
  - E. Műveltség, írni-olvasni tudás
  - F. Foglalkozási viszonyok
4. A második világháború demográfiai hatásai
5. Demográfiai változások az 1948–1977/92 között tartott népszámlálások tükrében

A Nyárády R. Károlytól átvett kéziratok közül – kiválogatva és sorba rakva – a következők feleltek meg az előbbi két jegyzéknek:

Erdély népesedéstörténete. Vázlat.
I–II–III. Rész

I. Rész

A történeti Erdélytől a jelenkori Erdélyig 1–22
(Két változat, az egyik „Erdély a múltban és a jelenkorban” címmel)

II. Rész

Erdély népesedéstörténetének időbeli és térbeli tagolása 23–38

1. Népszámlálások és népösszeírások a jelenkori Erdély területén 26–28
2. [!] Lélekszám és tényleges gyarapodás 28–30
2. Az államigazgatás területi szerkezetének módosulásai 30–38

III. Rész

A népességfejlődés általános áttekintése 39–114

1. A történeti Erdély népességének fejlődése, különös tekintettel a magyar–román–szász szimbiózisra* 40–91
(Két változat, az egyik példányon 41–79. és 84. oldal: 168–206. és 211. oldalak átszámozva)
2. A jelenkori Erdély területén meghonosodott egyéb népcsoportok* 91–104
(Két változat, egyik példányon 214–227. oldalak átszámozva, a másik példány – „Egyéb népcsoportok megtelepedése” címmel – 213–226. oldal)
3. Vallás és etnikum kapcsolata* 104–110
(Két változat, egyik példányon 227–233. oldalak átszámozva, a másik példány – „A vallási viszonyok kialakulása” címmel – 226–232. oldal)
4. A jelenkori Erdély népességének fejlődése 1869–1977 között* 111–114

IV. Rész

A jelenkori Erdély népességének főbb demográfiai viszonyai jellegzetes időszakok szerint 115–131

1. Demográfiai viszonyok a dualizmus korában (1869–1910) 116–131
  - A. Lélekszám és tényleges szaporodás megyék szerint 119–123
  - B. A népszaporulat forrásai, külső és belső vándormozgalom 124–131

Ezen felül az alábbi – témájukat tekintve idevágó, ám az „Erdély népesedéstörténete” tervezett tartalomjegyzékéhez nem illeszkedő – terjedelmesebb részeket találtam még:

„III. Rész. A népesség fejlődése térbeli tekintetben” 65–164. oldal, „IV. Rész. A népesség összetételének módosulásai” 165–170., 210–231. oldal, illetőleg „B. Anyanyelvi és vallási viszonyok a magyar népszámlálások tükrében (1880–1910)” 234–257. oldal (232–255. oldalak átszámozva).

A szövegekhez az 1869–1966 közti évszázadot átívelő, eredetileg 43 hatalmas összefoglaló táblázatot magába foglaló – az idők során azonban foghíjassá vált – Táblamelléklet is járult.

A fennmaradt szövegekből a 65–206., 210–233., illetve 234–257. oldalak, számozásuk folyamatosságából következően, egységes egészet alkottak, melynek 168–206., 211. és 213–232. (más számozás szerint 214–233.) oldalai átfedésben voltak egy másik, oldalszámozása szerint szintén folyamatos egységet alkotó szöveg-együttessel, de csak részben, mégpedig annak 131 oldalából a 41–79., 84. és 91–110. oldalakkal. Rendelkezésre állt tehát két, oldalszámozásuk alapján szemmel láthatóan elkülönülő tanulmány (az egyik, jegyzetek nélkül 191, a másik 131 oldal terjedelemben), melyek szövege 60 oldalon át megegyezett egymással. A terjedelmesebb szövegnek azonban hiányzott az eleje (az 1–64. oldalak), és nem volt teljes a jegyzetanyaga sem. (A jegyzetek hiányát a fenti vázlatban * jelzi.) Utolsó (234–257.) oldalainak – az eredeti oldalszámozást (s egyúttal a tartalmi folytonosságot) figyelembe véve – a másik szövegben is helyük lehetne (annak 110. oldala után), a fejezet-megjelölések eltérése miatt azonban oda nem voltak beilleszthetők.

Tovább bonyolította a helyzetet, hogy ez az – első kézbevételekor egyébként sokkal töredettebb és áttekinthetlenebb, megnyugtatóan voltaképpen csak a későbbi fejlemények során rekonstruálható – szöveghalmaz maga is több változatból állt, többnyire ötödik-hatodik indigós másolatok formájában, példányonként eltérő készütségi fokot sejtető bejegyzésekkel, kiegészítésekkel. Ezek alapján legfeljebb a szövegváltozatok elsőbségére lehetett – úgy-ahogy – következtetni, azt azonban már nem lehetett tudni, hogy az illető verzió „végsőnek” tekinthető-e. S továbbra is megválaszolatlan kérdés maradt, vajon ez minden, ami ténylegesen elkészült, vagy esetleg további szövegmaradványok is felbukkanhatnak még.

Az ebből adódó dilemmákat – a teljes kéziratanyag megkerítésére előbb a szerző családjánál, majd a Történettudományi Intézetnél, később a Történeti Hivatalnál tett sikertelen kísérletek után – egy szerencsés véletlen folytán végül is Sükösd Jánosné segítette feloldani, aki tudomást szerezve a Levéltár kiadási szándékáról, azonnal rendelkezésre bocsátotta az Erdély népesedéstörténete birtokában lévő – Nyárády R. Károlytól még a nyolcvanas évek végén munkaanyagként átvett és épségben megőrzött – „ösváltozatát”, a hozzátartozó (igaz, szintén hézagos) táblaanyaggal együtt. (Sükösd Jánosné is Erdélyből származott el, 1977-ig Kolozsvárott élt, ahol az egyetemen tanított földrajzot, majd a Tanártovábbképző Intézet adjunktusa volt. A kézirat az idő tájt került hozzá, amikor Nyárády R. Károly szerzőtársat keresett munkája befejezéséhez, s felmerült az ő közreműködésének lehetősége is.)

A tőle kapott tanulmány tartalmát az alábbi kimutatás részletezi:

Erdély népessége 1869–1966 között
Történeti demográfiai tanulmány

„TRANSYLVANICUS”
demográfiai munkaközösség feldolgozása alapján
közléteszi:

I. Rész

Erdély a múltban és ma 1

II. Rész

A népesség nagysága és fejlődése

1. Lélekszám és tényleges népszaporodás	57
2. Nemzetközi összehasonlítások	63

III. Rész

A népesség fejlődése térbeli tekintetben

1. A népesség területi megoszlása megyék, tartományok szerint	65
A. Az államigazgatás területi szerkezete	67
B. A népesség fejlődése területi egységek szerint	75
C. A népsűrűség	84
2. Tényleges és természetes szaporodás, vándorlási egyenleg	90
A. A születések alakulása	102
B. A halálozások alakulása	108
C. A természetes szaporodás alakulása	111
D. A vándorlási egyenleg alakulása	113
3. Városi és falusi népesség, urbanizáció	116
A. Az urbanizáció történeti alapjai, a városok kialakulása Erdélyben	116
B. A városok fejlődése és urbánus jellegük 1869–1910 közt	119
C. Az urbanizáció jellegzetességei a Regátban	125
D. A városok fejlődése, falusi települések városi rangra emelése 1920–1948 közt	139
E. A szocialista urbanizáció 1948–1966 közt	144
F. A városi népesség gyarapodásának forrásai	153
G. A városi és falusi népesség arányának alakulása 1869–1966 közt	162

IV. Rész

A népesség összetételének módosulásai

1. Nemzetiség, anyanyelv, vallás	165
A. Erdély nemzetiségi és vallási összetételének kialakulása	
[A. Az etnikai viszonyok kialakulása a prestatistikai korszakban	167
A magyar népi terjeszkedés Erdélyben	168
A szászok betelepítése	169
A román immigráció	170
A népesség számának és összetételének alakulása a 13–17. században	171
A népesség számának és összetételének változása a 18. században	181
Bevándorlás vagy kivándorlás?	194
Az etnikai és vallási struktúra stabilizálódása a 19. században	199
A természetes népmozgalom az egyházi anyakönyvek tükrében	207
Az 1869. évi népszámlálás	213
Egyéb népcsoportok megtelepedése	214
A vallási viszonyok kialakulása]	227
B. A nemzetiségi és vallási viszonyok alakulása 1881–1910 közt	
C. A nemzetiségi és vallási viszonyok alakulása 1919–1966 közt	
D. A nemzetközi és belső vándormozgalmak, a két világháború, a nép- és faj- irtások hatása a tényleges népszaporodásra és a nemzetiségi viszonyokra	
2. Műveltség	
3. A népesség társadalmi tagolódása és foglalkozási viszonyai	

V. Rész

Összefoglalás

Mint látható, az e tartalomjegyzékben foglalt tervezet is csak részben valósult meg, hiszen a kézirat a IV. rész 1.A. fejezet után – a dualizmus korához érve – megszakad. A szövegben a IV. rész 1.A. fejezet címe is eltér attól, ami a tartalomjegyzékben szerepel; ez a címváltozat, valamint az alfejezetek részletezése szögletes zárójelben olvasható.

Ha összevetjük ezt, a jegyzetekkel együtt összesen 288 gépelt oldalt kitevő tanulmányt a szerző által e sorok írójára hagyományozott kézirat-anyaggal, kitűnik, hogy a fenti „ösváltozat” nagyobbik része ez utóbbiban is benne van, és pedig: a „III. rész. A népesség fejlődése térbeli tekintetben”, illetőleg a „IV. rész. A népesség összetételének módosulásai”, beleértve az „Erdély népesedéstörténete. Vázlat. III. rész. A népességfejlődés általános áttekintése”-be átemelt „A történeti Erdély népességének fejlődése, különös tekintettel a magyar–román-szász szimbiózisra” című (itt „Az etnikai viszonyok kialakulása a prestatistikai korszakban” címet viselő) hatalmas fejezetet. Mindez az újonnan föllett „ösváltozathoz” most már kiegészülhetett az eleddig hiányzó I–II. részekkel (1–64. oldalak), a Nyárády R. Károlytól átvett anyag révén pedig pótolható volt a Sükösd Jánosné által őrzött változat IV.1. részéből hiányzó: „B. A nemzetiségi és vallási viszonyok alakulása 1881–1910 között” című – a hagyatékban „Anyanyelvi és vallási viszonyok a magyar népszámlálások tükrében (1880–1910)” címen talált – fejezet is. A két irathagyaték egybeolvasztásával teljessé vált a jegyzetanyag és szerencsés módon a foghíjas táblamelléletek is kölcsönösen kiegészítették egymást. Az „Erdély népessége 1869–1966 között” című történeti demográfiai tanulmány ugyan félbemaradt, ám torzó voltában is lezárt egységnek tekinthető, hiányzó fejezeteinek megírására ebben a szerkezeti keretben valószínűleg már nem került sor.

Miután a szerzőtől hozzám került kézirat anyag beazonosítatlan mozaikdarabjai ilyenformán – mondhatni varázsütésre – a helyükre kerültek, a maradékból most már egyértelműen kibontható volt Nyárády R. Károly megújult koncepciója, melyet az „Erdély népesedéstörténete” (két változatban is tervezett) fejezetbeosztása körvonalaz és az „Erdély népesedéstörténete. Vázlat. I–II–III. Rész” címet viselő irathagyatékban ölt testet. Ebbe a hetvenes években született „ösváltozatnak” már csak néhány elemét emelte át: annak I–II. részét jelentősen lerövidítve újraírta és III. részéből is csupán a közigazgatási beosztás változásait leíró fejezetet használta fel. Teljes egészében elhagyta a népesség fejlődését általában, illetve a városokra összpontosítva tárgyaló fejezeteket, mivel a demográfiai viszonyok alakulását az új szerkezetben egyes időszakonként e folyamat különböző összetevőire tagolva (város és falu szerinti megoszlás, nemzetiségi-anyanyelvi és vallási összetétel, műveltségi viszonyok, foglalkozási és osztálytagozódás szerint) kívánta megírni. Egyedül az „Erdély nemzetiségi és vallási összetételének kialakulása” (másképp: „Az etnikai viszonyok kialakulása a prestatistikai korszakban”) című – lényegében külön egységet alkotó, önálló tanulmányként is megjelent – fejezetet emelte át teljes egészében a tervezett új műbe „A történeti Erdély népességének fejlődése, különös tekintettel a magyar–román–szász szimbiózisra” címmel. Mindez mintegy bevezetője lett volna az új feldolgozásnak, amelynek tervezett tizenöt fő és alfejezetéből azonban – a dualizmus kori demográfiai viszonyokat taglalva – sajnos csak az első kettő készült el.

Munkálatainak e szakaszáról Nyárády R. Károly alábbi kézírásos feljegyzése tanúskodik:

„Munkámat, amelynek tárgya Erdély népesedéstörténete, a mellékelt vázlat szem előtt tartásával kívánom befejezni. Ezt Köpeczi Bélának is bemutattam, aki ennek alapján ígéretet tett, hogy kiadását támogatja.

Az I–III. Rész szövegét átnézve, azt véglegesnek tekintem. A IV. Rész dualizmus korát képező fejezetének A.) és B.) jelzésű alfejezetein se kívánok változtatni.

Az ezt követő fejezetek végleges formába öntéséhez szükséges jegyzeteim – némi kiegészítéssel – még rendezésre, rendszerezésre szorulnak. Megszerkesztett és legépelt tábláim

egy része mellőzendő, ezzel szemben szükségesnek vélem néhány újabb tábla megszerkesztését.

Ha munkámat bármilyen oknál nem tudnám befejezni, erre legalkalmasabbnak Töttössy Magdolnát vélem, akinek a tárgy iránti lelkesedése, logikus következtetési készsége, szívós kitartása kellő biztosítékot képez e tekintetben. Román nyelvismeretének hiányát talán Sükösd Éva segítsége pótolhatja. Módszertani vonatkozásban Dávid Zoltán segítségét kérem és remélem.

Bízom benne, hogy két évtized kitartó munkája nem volt hiábavaló.

Bpest, 1985. dec. 1.

Dr. Ruszthi Károly
Nyárády R. Károly”

Az idős szerző ekkor már látta, hogy forrásfeltárásainak megfelelő bemutatására és a még szükséges újabb feldolgozásokra aligha futja saját erejéből, segítőtársakat keresett hát, eredménytelenül. Ezek után a mű továbbírásával feltehetően nem próbálkozott. Fennmaradt ugyan még három kisebb, sehova sem sorolható töredék, amiből az első kettő – „Transsylvania–Erdély városi népessége 1869–1966 között”, illetőleg „4. Nemzetiség, anyanyelv, vallás. Városok, nemzetiség” – időbeni elhelyezése meglehetősen bizonytalan, inkább korábbi alkotások lehetnek. A harmadik: „Erdély etnikai statisztikája az 1910–1977 között tartott népszámlálások tükrében” viszont jóval később, az 1988. augusztus végi aradi magyar–román csúcstalálkozó után keletkezett, s valószínűleg Nyárády R. Károly utolsó kísérlete volt a témakörben felhalmozott ismereteinek összegzésére. Ezt követően az „Erdély népesedéstörténetébe” illeszthető jelentékenyebb szöveget már bizonyosan nem alkotott.

A fennmaradt kéziratok másik, kisebb csoportjának elhelyezése az életműben nem okozott különösebb fejtörést, hiszen az – két tematikus egységbe sorolható – alkalmi írásokból áll.

Az egyik ilyen tartalmilag elkülönülő blokk az 1977. évi romániai népszámlálást értékeli, előbb az előzetes eredmények, majd a végleges adatok ismeretében, írásról írásra bővítve az elemzendő szempontok körét, finomítva és mélyítve az elemzési módszereket. Kiemelkedő darabja „Az 1977. évi romániai népszámlálás eredményeinek kiértékelése, különös tekintettel a nemzetiségi viszonyokra” címmel 1982–83-ban a Külügyi Intézet számára készített tanulmány.

A másik egytűst a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének gondozásában 1986-ban megjelent „Erdély története” III. kötetének előmunkálatai keretében készült háttér-anyagok alkotják, zömükben: az Erdély 1918 utáni történetét taglaló fejezethez fűzött – s annak véglegesítése során figyelembe vett – észrevételek, Köpeczi Bélának címezve.

E KÖTET TARTALMA

Kötetünk első része az „Erdély népesedéstörténetét” alkotó írásokból tevődik össze. Élén a témakör feldolgozásának első nagyszabású kísérlete, az „Erdély népessége 1869–1966 között” című történeti demográfiai tanulmány áll. Ez a mű a kézírathagyaték legépebben fennmaradt és egyúttal legterjedelmesebb egysége: a tanulmány önmagában véve is 319 gépelt lapot számlál, a 43 (összesen 128 A/4-es lapot kitevő) táblamelléklettel együtt pedig eléri az ötfélszáz kéziratoldalt. A kézírathoz eredetileg további illusztrációs anyagok járultak. Így néhány, Erdély területi tagolódásának változásait bemutató térkép, melyeket azonban – tekintve, hogy ilyen szemléltető anyag ma már számos kiadványban

rendelkezésre áll – nem szerepeltetünk a jelen kötetben. A szerző által tervezett további egy-két ábrát (a népesség területi, nemzetiségi megoszlásáról, a népmozgalom összetevőiről) szintén elhagytuk, esetlegességük miatt. Ettől – és értelemszerűen a térképekre, ábrákra történt szövegtől utalások hiányától – eltekintve azonban az itt szereplő tanulmány I–III. része, valamint IV.1.A. jelzésű fejezetének utolsó két alfejezete lényegileg megegyezik a Sükösd Jánosné által megőrzött változattal, hozzávéve természetesen az abból hiányzó, ám az irathagyatékban megtalált IV.1.B. jelzésű fejezetet. Az „ösváltozat” szövegéhez képest a Nyárády R. Károly dossziéiban fellelt másolati példányokon található módosításokat csupán egyetlen helyen, a III.3.A. fejezet első pár bekezdésében érvényesítettük. Hogy ezek a módosítások (kihúzások vagy betoldások, esetenként átfogalmazások) pontosan kitől származnak, az nem is olyan egyértelmű; az írásos bejegyzések legalábbis láthatóan nem mindig a szerzőtől valók. A feltehető szakértői véleményezések nyomai különálló irat formájában is fennmaradtak: így megőrződtek a hagyatékban Thirring Lajos 1976. október 21-én kelt megjegyzései a III. rész 1. fejezetéhez, de több más dátum nélküli – részben azonosítatlan – feljegyzést is találni, például a tanulmány I. részének kezdő alfejezeteihez, vagy különösen a IV.1.A. fejezethez kapcsolódóan. Ez utóbbi nagy fejezetről igen alapos – kritikus, ám egyúttal személyes hangvételű, szellemes megjegyzésekkel fűszerezett – értékelés olvasható a szerzővel baráti kapcsolatban állt Dávid Zoltán tollából.

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy közlésünk Nyárády R. Károly – a maga idejében kiadásra szánt – korai művének még lektorálás előtti állapotát tükrözi, hiszen az itt-ott felbukkanó szakmai észrevételek érvényesítése szemmel láthatóan nem történt meg a szövegben. Ilyen értelemben tehát tanulmánya nyers fogalmazványnak tekintendő.

Kivételt képez a IV.1.A. fejezet, „Az 1869. évi népszámlálás” című alfejezettel bezárólag. Ez az „ösváltozat” tartalomjegyzékében „Erdély nemzetiségi és vallási összetételének kialakulása”, szövegében pedig „Az etnikai viszonyok kialakulása a prestatisztikai korszakban” címmel szerepel. E fejezet végül is egyes részleteiben jelentősen módosítva 1987-ben önálló tanulmányként megjelent a Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Intézet Történeti demográfiai füzetek sorozatában, ahol az „Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig” címet kapta. A tanulmányt egy évtizeddel később Kolozsvárott – Vincze Gábor szegedi történész hathatós közbenjárására – az Erdélyi Múzeum 1997. évi 1–2. füzeté újraközölte, ami által a szerző régi álma teljesült: életművének e fontos darabja szülőföldjén is napvilágot látott. Kötetünkben a fejezet helyére ezt az önálló tanulmányként megjelent változatot iktattuk, figyelembe véve az Erdélyi Múzeum szerkesztőinek beavatkozásait, természetesen egybevetve a forrásnak tekintett 1987. évi első kiadással. Egyébként Nyárády R. Károly is tanulmányát ebben a formájában a nagy mű szerves részének tekintette. Ezt jelzi egyrészt a címhez fűzött lábjegyzet (misperint a tanulmány részlet a szerző Erdély népesedéstörténete című kézirat munkájából), de az utolsó alfejezet záró gondolatai is a tervezett folytatásra utalnak. Mindezek folytán a IV.1.A. fejezet helyén közzétett tanulmányhoz hozzáillesztettük a fejezet maradékát, az „Egyéb népcsoportok megtelepedése” című alfejezettel kezdődően, amely elé azonban beiktattuk az „ösváltozatban” nem szereplő „Összefoglalás” című alfejezetet, a IV.1.A. fejezetnek „A történeti Erdély népességének fejlődése, különös tekintettel a magyar–román–szász szimbiózis alakulására” címet viselő változatából.

Az ezt követő IV.1.B. „Anyanyelvi és vallási viszonyok a magyar népszámlálások tükrében (1880–1910)” című fejezeten érződik hogy az „ösváltozat” kései darabja (ez magyarázhatja előzményének egyetlen épen megőrzött példányától való fizikai elkülönülését is), mely a III. részben már tárgyalt népesedési folyamatok más szempontú taglalását kezdi – óhatatlan átfedésekkel – újra. (A III. rész helyenként valóban vázlatszerű, olykor a szóban forgó demográfiai jelenségnek csak utalásszerű felvillantásával, azon megjegyzés kíséretében, hogy a kérdés részletes elemzésére majd a IV. részben kerül sor.) Talán a szerző ekkor

már látta, hogy a bemutatásra váró hatalmas anyag feldolgozása szétfeszíti a korábban tervbe vett kereteket, s megérlelődött benne egy újfajta elrendezés gondolata, mert a nagy lendülettel kezdett fejezet a 20. század első évtizede vándormozgalmának nemzetiségi vonatkozásaihoz érve hirtelen abbamarad. Mindenesetre, a IV. részt ebben az állapotában is egybefüggő egységnek tekintettük. Megtartottuk a folyamatos jegyzetszámozást is, de a IV.1.A. fejezet-részen a kiadás során történt változásokhoz igazodva a kéziratból származó folytatásban átszámoztuk a jegyzeteket.

Az „ösváltozatot” a szerző által újrakezdtet – tulajdonképpen – „Erdély népesedéstörténete” fennmaradt szövegei követik. Szembetűnő, hogy ebben az új változatban a korábbihoz képest sokkal kisebb terjedelem jut a bevezető történeti-jogi fejtegetéseknek. Ebben bizonyára az „ösváltozathoz” fűzött szakértői, lektori vélemények megfontolása is szerepet játszott, de talán hozzájárult az is, hogy időközben reális közelségbe került az akadémiai „Erdély története” megjelenése, aminek fényében kevésbé tűnhetett fontosnak számára egy saját kompendium megalkotása, a – szavaival élve – „kísérlet Erdély szintetikus történelmének vázlatos megismerésére”. Akármiként is van azonban, Nyárády R. Károly ezúttal sem tekintett el a népesedési folyamatok tágabb történeti-politikai keretekbe ágyazásától. Az „I. rész. A történeti Erdélytől a jelenkori Erdélyig” című írásában gyakorlatilag sűrítve összefoglalja mindazt, amit korábban „Erdély a múltban és ma” címmel részletesen taglalt (részben újra is írva a frissebb irodalom ismeretében) az erdélyi eszme és szellemiség követendő példáinak középpontba állításával. E kézirat gépirásos első példánya az „I. Rész. Erdély a múltban és a jelenkorban” címet viseli, kötetünkbe azonban az előbbi című másolati példány szövege került, többnyire az abban foglalt kézírásos bejegyzések figyelembe vételével. Itt találtunk helyet egy cím nélküli töredéknek is, mely Nyárády R. Károly „kis Erdély történetének” még az előzőnél is kivonatossabb – Sükösd Jánosné által tömörített – félben maradt változata. A sort „Az etnikai tagolódás alakulása az erdélyi régióban a 19. századtól napjainkig tartott népszámlálások tükrében” című rövidke írás zárja (a gépiraton a cím áthúzva, fölötté kézírással: „A történeti Erdélytől a jelenkori Erdélyig”). Ez az előzőeknél jóval később, 1995-ben született, legalábbis ekkor adta kezembe Nyárády R. Károly, ama bevezető kezdetének szárván, amit az „Erdély etnikai arculatának változása” címmel 1996-ban megjelent, a Külügyi Intézet számára készült dolgozatát közreadó kötethez szándékozott (de már nem volt ereje) megírni. Főként azért érdekes, mert ebben található az általa bevezetett „jelenkori Erdély”-fogalom végső kifejtése.

Kulcsfogalomról lévén szó, érdemes ennek kapcsán rövid kitérőt tenni. Nyárády R. Károly Erdély-fogalmának tartalmi módosulása a hivatkozott alapozó írásokban – már címük változásában is – nyomon követhető. Korábban – az „Erdély a múltban és ma” című írásában – még azt vallotta, hogy a trianoni határ által a történelmi Erdély mentén Romániához csatolt területeknek „nemcsak múltja nem idegen az erdélyi sorstól, de kulturális, etnikai szempontból valósággal Erdély peremvidékének tekinthető. *Ez a terület nem azóta lett tájegységgé, hogy egységesen egy új államalakulat része lett.*” [Kiemelés tőlem. V. E. A.] Hozzátevé: „A mai, tágabb értelemben vett Erdély tájegységi jellegét mindezen felül meghatározza az a tény is, hogy ez az a terület, amelyen a magyar és román élettér összetalálkozik, egymásba keveredik” a németiség néptöredékeivel együtt, és közös sajátossága „megkülönbözteti a nyugat felől határos alföldi jellegű magyar kultúrközösségtől, de még inkább a Kárpátok gerince által elhatárolt ortodox balkáni világtól”. Ez a sajátos – a múltból gyökeretett és a Romániához csatolt terület egészére visszamenőleg kiterjesztett – *erdélyiség* egészen más megvilágításba kerül „A történeti Erdélytől a jelenkori Erdélyig” címmel írott rövid összefoglalójában. Itt már az kap hangsúlyt, hogy az Erdéllyel határos és Romániához került volt magyarországi részek a központi magyar medence vonzáskörébe tartoztak, s csak a trianoni határok megvonása után vált kapcsolatuk egyre szorosabbá Erdéllyel. Eszerint Erdély fogalmának tágabb értelmezése az új uralmi viszonyokból eredeztethető és ez időtől

jelenik meg – etnikai hovatartozástól függetlenül – az érintett területek lakosságának szemléletében is. „Ebben a szemléletben egyrészt a történeti Erdély és a hozzákapcsolt egykori magyarországi részek sorsszerű együvé tartozásának érzete jut kifejezésre, másrészt szembe fordulás azzal a központosító politikával, mely nem vette figyelembe ennek az országrésznek a régi királyságtól eltérő gazdasági-társadalmi szerkezetét, művelődési viszonyait, lakosságának hagyományos életformáját. Nem más ez, mint egy sajátos erdélyi regionalizmus, mely a *jelenkori Erdély* eszmei alapja.” Bár Nyárády R. Károly transzszilvanista felfogását mindvégig megőrizte, élete alkonyán az ideológiai szempontot kiiktatta a megokolásból, és ekkor már csupán gyakorlati megfontolásból tartotta szükségesnek a „jelenkori Erdély”- kifejezés használatát. Mint utolsónak említett kis írásában megfogalmazta, az érintett terület egészének Erdély néven nevezése történelmileg ugyan hamis, ám annyira általánossá vált, hogy kénytelen-kelletlen tudomásul kell vennünk. Az ebből eredő fogalmi zavarok kiküszöbölése céljából azonban a két „Erdély”-fogalmat világosan el kell határolni egymástól, s ezért „talán elfogadható, ha a hagyományos »Történeti Erdély«-től megkülönböztetendő »Jelenkori Erdély«-nek nevezzük a jelenleg Romániához tartozó egész területet, amely egykor Magyarország része volt”.

Az „Erdély népesedéstörténete” következő részét – címe: „II. Erdély népesedéstörténetének időbeli és térbeli tagolása” – két meglévő változatból állítottuk össze. A módosított másolati példányt vettük alapul, figyelemmel az ott található kézírásos bejegyzésekre. Beépítettük azonban az első példány egyes bekezdéseit és – számozás nélkül, [...] jelzéssel – átemeltük az abban 2. sorszámmal jelzett „Lélekszám és tényleges népszaporodás” című fejezetet is. E fejezet jegyzetanyaga sajnos hiányzik, a számozott jegyzetek helyére a szövegben szintén [...] jel utal. E rész újdonsága az „ösváltozathoz” képest a népesség-számbavételek történetének áttekintése, de a közigazgatási beosztás változásának nyomon követése is új elemekkel bővült a megfelelő korábbi fejezethez képest.

Miután a szerző hangsúlyozottan a *jelenkori* Erdély népesedéstörténetének megírását jelölte meg céljaként, szükségképpen ennek az új keletű politikai-geográfiai képződménynek a térbeli határaihoz igazította munkája időbeli kereteit is. Feldolgozását elsősorban az adott területre kiszámítható adatokat tartalmazó demográfiai és statisztikai kiadványokra kívánta építeni, melyek az önálló magyar statisztikai hivatal létrejöttétől – a modern statisztika időszakából – álltak rendelkezésére. A megelőző korokból elégségesnek látta a fontosabb történeti források bemutatását, részben kritikai elemzését – jobbra a történeti Erdély területére szorítkozva. Az „Erdély népesedéstörténetét” vázoló koncepció végsőnek tekinthető, letisztult változatában ez a „prestatisztikai” rész közvetlenül a jelenkori Erdély fogalmát megalapozó történeti-közjogi összefoglaló után következik „A történeti Erdély népesedéstörténetére vonatkozó adatforrások kritikai elemzése, különös tekintettel a magyar–román–szász szimbiózis alakulására” címmel, mintegy a bevezető kiterjesztéseként. Ez kétségtelenül inkább megfelel új elgondolása logikájának, mi azonban a fennmaradt kéziratokon feltüntetett – az „Erdély népesedéstörténetének” még a korábbi tervezetét tükröző – beosztáshoz igazodtunk, ezért ezt a fejezetet is meghagytuk az eredeti helyén. A forráskritikai áttekintés e régebbi verzió szerint a „III. A népességfejlődés általános áttekintése” című részben található, ahol „1. A történeti Erdély népességének fejlődése, különös tekintettel a magyar–román–szász szimbiózisra” címet viseli; s tulajdonképpen nem más, mint az „Erdély népessége 1869–1966 között” című tanulmány „IV.1.A. Az etnikai viszonyok kialakulása a prestatisztikai korszakban” című fejezetéből a 167–214. oldalaknak a KSH Népeségtudományi Intézet történeti demográfiai füzetei számára kiadás céljából tovább szerkesztett köztes változata. Mivel a megjelent tanulmány kötetünkben máshol már olvasható, értelemszerűen nem szerepeltetjük még egyszer, csupán az eléje ide – két változatban is – megírt rövid bevezetőt helyeztük el. Hasonlóképpen a „2. A jelenkori Erdély területén meghonosodott egyéb népcsoportok”, illetve „3. Vallás és etnikum kapcsolata” címmel tervezett fejezetek is – átnevezve

– megfelelnek az „ösvázlat” IV.1.A. jelű fejezetéből „Az egyéb népcsoportok megtelepedése” és „A vallási viszonyok kialakulása” című alfejezeteknek, ismételt közlésük tehát ugyancsak szükségtelen. A másolati példányban talált kézirat oldalszámozása szerint Nyárády R. Károly e részt megtoldotta még egy negyedek, „A jelenkori Erdély népességének fejlődése 1869–1977 között” című fejezettel is. Ebből csupán egy rövid töredék készült el (vagy maradt fenn), az „Erdély népesedéstörténete” fejezetbeosztásának második tervezetében pedig nem is szerepel, mindazonáltal kötetünkben olvasható.

Ezután az „Erdély népesedéstörténetének” „IV. A jelenkori Erdély népességének főbb demográfiai viszonyai jellegzetes időszakok szerint” című része következik, pontosabban, ami ebből elkészült, vagyis az „1. Demográfiai viszonyok a dualizmus korában (1869–1910)” című fejezet első két alfejezete. Nyárády R. Károly ebben – mint korábban idézett feljegyzésében is utal rá – az „ösvázlat” készített tábláknak csupán egy részét használta fel, néhány újabb táblával bővítve ki azokat. Az itt hivatkozott táblák számozása így természetesen eltér a kötetünkben közzétett – az „ösvázlat” jóval nagyobb anyagán alapuló – táblamellékletétől, ezért a táblákra történt utalásokat a szövegben [ ] közé téve kiegészítettük a mellékletben szereplő megfelelőjük sorszámával is.

A „Erdély népesedéstörténete” rekonstrukcióját három olyan szöveg egészíti ki, melyek szigorúan véve (a tervezett fejezetbeosztást szem előtt tartva vagy oldalszámozásuk alapján) nem lennének ehhez az együtteshez sorolhatók, témájukat és a bennük foglalt információkat tekintve azonban leginkább mégiscsak ide illenek. Az első, a „Transsylvania–Erdély városi népessége 1869–1966 között” című írás. Talán az „Erdély népesedéstörténete” munkálatainak korai szakaszából való. Úgy tűnik, a szerző ebben az „ösvázlat” III.3. „Városi és falusi népesség, urbanizáció” című fejezetének vonatkozó részeit kísérelte meg tömörítve újraírni. Hogy nem valamely alkalmi írásról van szó, arra első jegyzetéből következtethetünk, mely a tanulmány – egyelőre nem került – bevezető részére utal; e bevezető egyébként a tanulmány címében is szereplő „Transsylvania” kifejezés tartalmának részletes kifejtését tartalmazta. Mint kiderül, a szerző a trianoni békeszerződés által 1920-ban a történelmi Erdellyel együtt Magyarországtól Romániához csatolt egész területet nevezte – akkor még – ezen a néven, megkülönböztetésül az erdélyi fejedelemség változó határok közt fennállott területétől. Ez lehetett tehát első kísérlete a „jelenkori Erdély”-fogalom gyakorlati célú bevezetésére. A tanulmánytöredék egy számozás nélküli táblára is utal, a sorszám hiányát ... jelöli; feltehetően tervezett, de el nem készült táblamellékletéről van szó.

Hasonlóan egy nagyobb egység részeként születhetett a „4. Nemzetiség, anyanyelv, vallás. Városok, nemzetiség” címet viselő fejezet-töredék. Néhány egyezésből következően létrejött is ugyanarra az időre tehető: így azonos a táblákra történt hivatkozás módja, és szövegében a mai Erdély szintén Transsylvania néven fordul elő. Számozása után beazonosítani nem lehet, más fejezetekre vonatkozó utalásai alapján tágabb környezete sem azonosítható. (Az egyik ilyen utalásban a szerző a IV. fejezet 2.D. részét jelöli meg, mint ahol már részletesen kifejtette felfogását arról, miért és miképp mutat ki a táblás részben a hivatalos magyar statisztikából eltérően 1880–1910 között zsidó nemzetiségűeket. Ilyen számozású fejezetet egyáltalán nem találni a kézirat hagyatékban, a kérdés elvi megalapozása ugyanakkor az „ösvázlat” IV.1.A. fejezet az „Egyéb népcsoportok megtelepedése” című alfejezetében olvasható.) A leíró áttekintés mindenesetre bővíti az eddigi feldolgozások körét, ámbar szövege kevésbé kiérlelt, egy helyen határozott szerkesztői beavatkozásra szorult.

Ismeretlen okból, de bizonyosan az „Erdély népesedéstörténetétől” elkülönülő írásműként fogott hozzá Nyárády R. Károly „Erdély etnikai statisztikája az 1910–1977 között tartott népszámlálások tükrében” című tanulmányához. (A kéziratot tartalmazó dosszié fedelén a mű címe alatt a megjegyzés: „Hevenyészett vázlat”.) Talán a nyolcvanas évek végén válságosra fordult romániai belviszonyok és a román–magyar kapcsolatok ezzel összefüggő elmérgesedése, valamint az erdélyi magyarság jövőjének kilátástalannak tűnő távlatai fölötti

aggodalmak készítették utolsó, rövidebb lélegzetű nemzetiségstatisztikai összefoglalójának megalkotására. Az 1988. augusztusi balul sikerült aradi csúcstalálkozóra történt szimbolikus utalás a bevezetőben az írásmű aktuálpolitikai fogantatását jelzi, de a szerző mondandója nyilvánvalóan már régebb óta érlelődhetett, hiszen a 1977. évi népszámlálás eredményeinek és az azóta eltelt időszak népesedési fejleményeinek ismeretében szembesülnie kellett azzal, hogy transzszilván eszményei megvalósulásának esélyei immár a demográfiai valóság tükrében is szertefoszlni látszanak. Tanulmányának időszaka a „hét évtizednyi román uralom”, célja pedig, „hogy Erdély metamorfózisának talán legfajóbb aspektusát, nevezetesen a népesség etnikai összetételében e rövid idő során végbement mélyreható változásokat számba vegye”. A tanulmány tulajdonképpen bevezető szakaszain ez alkalommal sem jutott túl, az az 1920. évi Párizs-környéki békeszerződés időpontjához érve megszakad. Ugyanakkor töredék voltában is fontos adalékkal szolgál a megelőző feldolgozásokhoz képest. Nyárády R. Károly itt veszi számba ugyanis először – ha csak vázlatosan is – a népesség etnikai összetételében 1910–1920 között bekövetkezett változások demográfiai összetevőit, amit eredetileg az „Erdély népessége 1869–1966 között” című tanulmány IV. részének a nemzetiségi viszonyok alakulásával foglalkozó külön fejezeteként tervezett.

Kötetünk első, fő részét a közölt szövegekben hivatkozott „Táblák” zárják. Az összeállítás törzsanyagát az „Erdély népessége 1869–1966 között” című tanulmányhoz készült és eredetileg 43 táblát tartalmazó melléklet alkotja. Ennek terjedelmét további, felhasználásra váró táblák beiktatásával, a kéziratban maradt fontosabb táblaanyag megszerkesztésével, valamint a meglévők alapján néhány új tábla létrehozásával több mint a kétszeresére növeltük. A kéziratokban szereplő utalásokra tekintettel megtartottuk a táblák eredeti számozását. Az új táblák sorszámát [ ] közé tettük, a közbeszúrt táblákat pedig betűjellel megkülönböztetve helyeztük el a meglévők között. Így a csupán falusi népességre szorítkozó megyei részletezésű népmozgalmi adatsorokat (10., 14–18. táblák) kiegészítettük a városi és az összes (falusi és városi együtt) népességre vonatkozó adatokkal, az 1869–1910 közötti időszakra összevont népmozgalmi adatokat pedig (13. tábla) kiszámítottuk tízévenkénti bontásban is. Kiemelkedően fontosak azok a számítások, melyeket Nyárády R. Károly abból a célból végzett, hogy a természetes népmozgalom 1901–1910 között anyanyelv és felekezet szerint közzétett adatai a mai országhatár szerinti összegzésben is rendelkezésre álljanak. Terjedelmi kötöttségek miatt e számításainak csak a végeredményét kívánta publikálni – a természetes szaporulatot a tényleges népességgyarapodással egybevetve, az összesített adatokat pedig a történeti Erdély és a Romániához került egyéb magyarországi területek szerint tagolva –, mi azonban feldolgozását (43. tábla), úttörő jelentősége miatt, a kéziratot háttéranyagok alapján törvényhatóságok szerint tovább részleteztük. Egyedülállóak a különböző vallásfelekezetek anyanyelvi megoszlását a mai Erdély területére két időpontban – 1880-ban és 1910-ban – is átszámító adatsorok (44. tábla); ezeket szintén kiegészítettük törvényhatóságokénti megfelelőikkel. Itt jegyezzük meg, hogy a kivándorlási statisztikát (47–49. tábla) az új határ által érintett törvényhatóságokban Nyárády R. Károly ugyancsak a mai országterületre kiszámítva adta meg. Feltétlenül fontosnak tartottuk a „Népmozgalom 1911–1920” címmel fennmaradt munkaanyagának elhelyezését is (51. tábla), mely a népességszám alakulásában az I. világháborús évtized során közrejátszó szinte valamennyi tényezőt sorra veszi a mai területen, törvényhatósági részletezéssel. E rendkívül informatív táblázat részben áthidalja az időszakra vonatkozó bővebb szöveges kifejtés sajnálatos hiányát.

Az eredeti táblák a közigazgatási egységek neveit többnyire két nyelven (magyarul és románul) adják meg, általában azon ország nyelvén szerepeltetve első helyen – és e szerint is betűrendbe állítva –, amelynek fennhatósága alá tartozott Erdély az adatfelvétel időpontjában. Kötetünkben terjedelmi okokból csak a magyar nevek kaptak helyet (a 40–41. táblákat kivéve, ahol egy-egy évre vonatkozóan két különböző beosztás szerint is található adatok),

de eredeti sorrendben, tehát román népszámlálás esetén többnyire a román megnevezés betűrendjében.

A táblázatok forrásaira és a feldolgozás módjára vonatkozóan az érintett tanulmányokban tájékozódhat az olvasó, különösen: „Az Erdély népessége 1869–1966 között” III.1.B., III.2. és IV.B. fejezeteinek, valamint az „Erdély népesedéstörténete” IV. részének jegyzetanyagából.

A táblázatokban használatos kifejezéseken különösebben nem módosítottunk, egy helyen történt csak lényeges változtatás: a népmozgalmi adatsorok fejlécében az eredetileg szereplő „Vándorlási különbözet” rovatcímet a valóságos helyzetet hívebben tükröző „A tényleges és természetes szaporodás különbözete” megnevezéssel váltottuk fel. Ezt azért láttuk szükségesnek, mert a lélekszám két népszámlálás közti tényleges gyarapodásában vagy fogyásában jó néhány alkalommal az időközben lezajlott közigazgatási változások (település-átcsatolások) is – kisebb vagy nagyobb mértékben – közrejátszottak, amit a szerző nem vett figyelembe. Ilyen esetekben a vándorlási különbözet nem azonos a tényleges és természetes szaporodás különbségével, hanem (ha odacsatolás történt) kisebb, vagy (elcsatolás esetén) nagyobb annál. Ez még az összes népességre vonatkozó megyei adatsorokban is hibához vezet (például 1930–1941 között Kolozs, Torda és Fehér, vagy 1941–1948 között Maros és Udvarhely megye viszonylatában), de sokkal gyakoribb a vonatkozó adatokat települési környezet szerint csoportosító, és különösen torzító az azokat városonként felsoroló táblaanyagban. E tényezőkre tekintettel kell tehát lenni az érintett (16–18. és 30–34. számú) táblák értelmezése során, például az 1921–1930 közti időszakot illetően Torda, Hátszeg, Vajdahunyad, Arad, Máramarossziget, Csíkszereda, Szászrégen, 1930–1941 között Dés, Segesvár, Oravica, Lippa, Máramarossziget, Nagybánya, valamint 1941–1948 között Dés, Beszterce, Hátszeg, Arad, Orsova és Temesvár városoknál. Különösen kiütöközik ez a módszertani tévedés a 35. táblában, ahol az 1966-ban „városi környezetbe sorolt községek” száma (itt a tábla kéziratában tévesen szerepeltetett „comune suburbane”, a tanulmányszövegben „szuburbán községeknek” fordított kifejezés helyett a korabeli közigazgatási besorolás szerinti „comune incluse în mediul urban” kifejezés magyar megfelelőjét használtuk) korántsem azonos az 1956. évi városi jogú (a szerzőnél: „várossal asszimilált”) – a közigazgatási hierarchiában hasonló szinten elhelyezkedő – települések számával. Ennélfogva e településcsoport lélekszámának 1956–1966 közötti tényleges növekedésében vagy csökkenésében, következésképp tényleges és természetes szaporulatának különbségében is főként a településszám változásának hatása mutatkozik meg.

A nemzetiségi idősorokban (38., 40–43. tábla) a román, magyar és német nemzetiségek mellett az egyéb nemzetiségűek között a szláv (rutén, szlovák, cseh, lengyel, szerb-horvát, sokác, krassován, bolgár), zsidó és cigány népesség van kiemelve. A zsidó rovatban 1880–1910 között szereplő adatok Nyárády R. Károly számításai: zsidó nemzetiségűnek tekintette azokat az izraelita vallásúakat, akik magukat német anyanyelvűeknek vallották (többnyire a jiddist beszélték). Nézete szerint, számukat a német anyanyelvűek rovatából levonva, a különbözet a német nemzetiség számerejét is valóságosabban jelzi. E táblákban, csakúgy mint az anyanyelvi–felekezeti összefüggések kimutatása során (44–45. tábla) az 1880. évi adatsorban a beszélni (túlnyomórészt életkoruknál fogva) nem tudókat – akiknek az első magyar anyanyelvi felvétel helytelenül még külön rovatot tartott fenn – arányosan szétosztotta az egyes nyelvek között.

A felekezeti idősorokban a (39., 41–42. tábla) a római katolikusok száma magában foglalja az örmény katolikusokat, azokból az évekből is (1869–1890, 1930), amikor egyébként önállóan mutatták ki őket.

Kötetünk második részében a szerzőnek az 1977. évi romániai népszámlálást értékelő tanulmányait gyűjtöttük egybe. Az első közvetlenül a népszámlálás előzetes eredményeinek közzététele után született és még ugyanabban az évben, a Rómában kiadott Katolikus Szem-

le 1977. évi 3. számában, „A népszámlálás kiértékelése” címmel megjelent. Ez Nyárády R. Károly első nyomtatásban olvasható – „Az Amerikai Erdélyi Szövetség tanulmányi csoportja” néven jegyzett – demográfiai tárgyú írása. Ebben történeti stúdiumaira alapozva Románia (azon belül Erdély) korabeli népességi viszonyait vette górcső alá és a nemzetiségi statisztika aktuális, közbeszéd tárgyát képező kérdéseiről nyilvánított – szélesebb közönség előtt – véleményt. A tárgykör kiemelt, szimbolikus eleme a romániai magyarság számbeli nagysága, így érthetően Nyárády R. Károly elemzésének is egyik fontos mozzanata ennek vizsgálata volt, és hangsúlyos kérdésként jelenik meg későbbi hasonló témájú írásaiban is. Az, hogy a román népszámlálások nemzetiségi eredményei széles körben vitatottak voltak ez időben, az óvatosságra intő történeti előképeken túl az etnikai – vagy akár csak etnikai színezetű – demográfiai folyamatok nyomán követéséhez szükséges adatok „jól megfontolt intenciót” sejtető „homályba burkolásával” is magyarázható. Ám éppen az adathiány következtében rendkívül beszűkültek a felvetett problémák érdemi tárgyalásának lehetőségei, s e korlátok megmutatkoznak a szerző érvrendszerében is. Dávid Zoltánnak a magyarul beszélőket a hetvenes években feltérképező becslései nyomán a kétmilliós romániai magyarságról kialakult képet Nyárády R. Károly sem kérdőjelezte meg, e hipotézis megtámogatását azonban meglehetősen bizonytalan alapra helyezte. Argumentációjában abból indult ki, hogy az erdélyi népesség növekedésének kizárólagos forrása a természetes szaporodás, a magyarság szaporodását pedig az összes népességével egyező üteműnek feltételezte, így jutott el – a romániai magyarság 1956. évi népszámlálási számából kiindulva, az asszimilációs és kivándorlási veszteséget elhanyagolhatónak ítélve – a fenti értékhez. Nem számolt tehát sem az erdélyi össznépesség számát gyarapító – természetes szaporodásának becsült értékét ily módon csökkentő – belső vándorlási többlettel, sem pedig a természetes szaporulat nemzetiségenkénti eltérésének lehetőségével. Ezáltal önmaga korábbi (az „Erdély népessége 1869–1966 között” című tanulmányában több helyen kifejtett) állításaival, illetve a két világháború közti – általa aprólékosan feldolgozott – nemzetiségi népmozgalmi közlések tanulságaival is ellentmondásba került.

Tanulmányát természetesen nem tekintette lezártnak, a benne foglaltakat tovább érlelte. A belső vándormozgalmak kiszámításához szükséges népmozgalmi adatok birtokában egy némileg bővebb, kéziratban maradt változatot is készített („A romániai népszámlálás előzetes eredményei”), ám a téma alaposabb körüljárására csak a végleges eredmények birtokában, a népszámlálási kötetek 1980-ban történt közreadása után nyílt lehetősége.

Újabb tanulmányának megírására már a Magyar Külügyi Intézettől kapott – hivatalos – megbízást. Erről a fennmaradt szerződés tanúsága szerint 1982. január 18-án született megállapodás: a szerző „Az 1966-os és 1977-es romániai népszámlálások eredményeinek összevetése, különös tekintettel a nemzetiségi viszonyokra, előrejelzéssel, négy táblával” címmel tanulmányt készít az Intézet számára. A 2 szerzői ívre tervezett kézirat átadásának eredeti határideje 1982. február 15. volt. A terjedelem időközben 4 ívre bővült, amire vonatkozóan 1982. december 18-án került széljegyzet a megbízási szerződésre, a tanulmány befejezése és tényleges leadása tehát valószínűleg áthúzódott a következő év elejére. Figyelmet érdemel a szerződés külön kikötése, mely szerint „a műre történt hivatkozásnál a szerző neve: Nyárády R. Károly”. Ruszthi Károly azért döntött – édesanyja nevét felvéve – szerzői név használata mellett, hogy akkor még Romániában élő lányát megóvja az esetleges hatósági zaklatástól, és hogy inkognitóját őrizve továbbra is akadálytalanul tarthassa vele a kapcsolatot.

Az elkészült mű címe „Az 1977. évi romániai népszámlálás eredményeinek kiértékelése, különös tekintettel a nemzetiségi és anyanyelvi viszonyokra” lett. Ebben Nyárády R. Károly máig érvényes értékelést alkotott a népesség etnikai megoszlását „nemzetiség és anyanyelv” szerint részletező korabeli manipulatív népszámlálási közleményről. Elemzésében bebizonyította, hogy ennek az új – sem azelőtt, sem azóta nem alkalmazott, tudományosan pedig egyáltalán nem indokolható – kategóriának a beiktatása valójában a románság

lélekszámának és népességi arányának növelését szolgálta a politikai hatalom képviselői által meghirdetett „nemzeti homogenitás” stratégiájának szellemében. Tanulmánya a 20. századi romániai népszámlálások történetének és a nemzetiségi viszonyokban bekövetkezett változásoknak a bemutatásával egyúttal addigi munkálkodásának gyakorlati hasznú összegezését nyújtja. Módszertani szempontból is úttörő jelentőségű, hiszen Erdély aktuális etnikai viszonyait elemezve a hazai szerzők közül elsőként szentelt megkülönböztetett figyelmet a migrációs és urbanizációs folyamatoknak, a születési hely szerinti kimutatás addig kiaknázatlan statisztikájára alapozva. Talán csak a romániai magyarság feltehető lélekszámának becslése elnagyoltabb a szükségszerűnél ez alkalommal is. (Lényegében korábbi becslési módszerét vitte tovább, azzal az árnyalással, hogy a magyarság természetes szaporulatát ezúttal, népességi arányának megfelelően, az összes népesség természetes szaporulatából számította ki.) Ám Nyárády R. Károly egyúttal felhívja a figyelmet, hogy az optimálisnak tekintett 2 milliós lélekszám az ezredfordulóig lényegesen már nem növekszik, előrevetítve ezáltal – ugyancsak úttörő módon – egy majdan bekövetkező népességi regresszió eshetőségét.

Módszeres feldolgozása a maga idején csupán nem hivatalos csatornákon juthatott el a szakmai közönséghez, de bűvópatakszerűen utat talált magának. Tételeken kimutatható, hogy megállapításai rendre hasznosultak, elemzési szempontjai érvényesültek a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján sokasodó hazai szakmunkákban. Igaz, fejtegetései olykor érdemi hivatkozás nélkül, vagy – ami még rosszabb – félreértelmezve bukkantak fel a témával foglalkozók érvrendszerében. Szükségessé vált tehát, hogy nyomtatásban is hozzáférhetővé váljon Nyárády R. Károly alapműve, melyet végül is – kezdeményezésemre és szerkesztésben – 1996-ban a Teleki László Alapítvány Könyvtára adott közre „Kisebbségi adattár” című sorozatában. A kötethez, mely e sorok írójának kiegészítő tanulmányát is magában foglalta és ezért – Nyárády R. Károly javaslatára – az „Erdély etnikai arculatának változása” összefoglaló címet kapta, Kápolnai Iván írt előszót. Az 1996-os kiadvány előkészítése során Nyárády R. Károly jegyzetanyagát a frissebb információk ismeretében kibővíttem, e módosítások azonban a mostani kötetben nem kaptak helyet. Benne hagytuk viszont azt a változtatást, amit az 5. számú jegyzeten maga a szerző hajtott végre, az ókirályságbeli nemzetiségi viszonyok taglalásába beleszöve a zsidók honosításának kérdéskörét. Nyárády R. Károly az akkori kiadás számára szerette volna egész tanulmányát újraírni, fizikai erejéből azonban csupán erre a kis kiegészítésre tellett, amit a szerző elképzeléseit tiszteletben tartva őriztünk meg. A kötetünkben közölt változat minden másban megegyezik a nyolcvanas évek során másolatban terjesztett eredeti szöveggel.

Az életmű-kötet harmadik részét egyéb fennmaradt – az 1986-ban megjelent „Erdély története” előmunkálataihoz köthető – kéziratok töltik ki. Törzsanyagát azok az „Észrevételek” alkotják, melyeket Köpeczi Béla „Kitekintés: Erdély útja 1918 után” című, a kézikönyv harmadik kötetébe írott tanulmányához fűzött Nyárády R. Károly. Jobbító szándékú megjegyzései, módosító javaslatai alkotó módon hasznosultak, javarészt szövegszerűen is bekerültek a tanulmány végleges változatába; az érintett szövegrészeknek az „Erdély története” harmadik kötetében való előfordulását ez utóbbi mű { }-be tett oldalszáma jelzi. Ebbe a körbe sorolható jelentése: „Mennyire becsülhető az észak-erdélyi zsidóság 1944. évi deportálásával kapcsolatosan szenvedett vesztesége?”, melyet ugyancsak Köpeczi Béla számára készített, de idetartoznak „A KSH észrevételeihez” kapcsolódó, a három kötetes mű megjelenését követően a Központi Statisztikai Hivatal véleményezésére született reflexiói is. Végezetül helyet adtunk „Az Erdély története III. kötete számára összeállított táblák”-nak, kiegészítve néhány, a kéziratok hagyatékban talált, szerkesztés előtti, részletesebb változattal is. Ahol lehetett, megtartottuk a táblák eredeti sorszámát, egyébként – vagy emellett – { } között az „Erdély története” III. kötetében kapott számukat viselik. A kiegészítésül betoldott táblák számát [ ] között betűjellel láttuk el.

Az összeállításunk emez utolsó részében szereplő táblás kimutatások és szöveges észrevételek nem csupán Nyárády R. Károlynak az „Erdély története” műhelymunkáiba történt bekapcsolódását – s ezáltal történész körökön belüli elismerését – dokumentálják, hanem bepillantást engednek az idős kutató kiterjedt szociodemográfiai adatfeldolgozásaiba is, amelyek eredménye kéziratok műveiben csak kis részben hasznosult. Hasonlóan itt találkozhatunk először egy-egy korábban csak érintett rész kérdés vagy szempont tömör, ám teljességre törő, lexikonszerű kifejtésével. Tovább finomította az erdélyi magyarság számára vonatkozó becslését is: ezúttal a magyar nők elveszüléseiről Semlyén István révén ismertté vált adatok alapján csökkentett természetes szaporulati arányszámmal dolgozott. Ily módon egy mérsékelt, 1977-ben 1,8 millióban feltételezett értékhez jutott, amely bekeült az „Erdély történetébe”, bár – talán magyarázatainak a feszesen szerkesztett szövegből való elhagyása miatt – épp ez, a tekintélyes szakmunka által „szentesített” változat nem épült be a köztudatba. A kérdésre a KSH észrevételeihez fűzött megjegyzéseiben is részletesen visszatért, majd – az „Erdély története” 1770. oldalán olvasható 2–3. bekezdés kapcsán – még egyszer érintette azt. A romániai (erdélyi) magyarok lélekszáma az idő tájban a külföldi magyarság demográfiai (sors)kérdéseiről folytatott nyilvános disputa egyik vezérmotívuma volt, s ennek alakításában Dávid Zoltán mellett – alapvetéseivel, de következtetéseivel is – Nyárády R. Károlynak meghatározó szerep jutott. Eddig ismeretlen szövegeiből ugyanakkor kitűnik, hogy a szerző túllépett a korabeli szakmai publikációk által visszhangzott véleményén, ami folyamatos önreflexiójáról, korábbi álláspontjának kritikus vizsgálatára és felülbírálására való készségéről tanúskodik.

*

Nyárády R. Károly irathagyatékának közreadása a jelen kötetben mindenekelőtt: dokumentumközlés. Ezért a szokásos szerkesztői beavatkozásoktól eltekintve (a helyesírás és a hivatkozások egységesítése, bibliográfiai leírások ellenőrzése, a táblákban észlelt néhány számszaki hiba javítása stb.) a szövegek lényegében eredeti formájukban kerülnek az olvasó elé. Ugyanez okból nem alkalmaztunk kiegészítő jegyzeteket sem, melyekkel a tanulmányok születése óta ismertté vált információk révén a szerző egyes megállapításai bizonyára pontosíthatók lennének.

A művet azonban a maga korában elhelyezve illő szemlélni és megítélni is. Ennek kapcsán feltétlenül emlékeztetnünk kell arra, hogy Nyárády R. Károly páratlan munkáján intézményi háttér és támogatás nélkül, sőt esetenként kifejezett hatósági zaklatásnak kitéve dolgozott, egy olyan időszakban, amikor ilyen alkotás szinte csak a körülmények dacára született. Áldozatos munkásságával egyszersmind hozzájárult a két világháború közti hazai nemzetiségstatisztika legjobb hagyományainak átörökítéséhez, személyében – és személyiségével – is képviselve a folytonosságot a műfaj háború után hallgatásra kényszerült neves művelői és a szerencsésebb viszonyokat megért kései utókor között.

Írásainak gyűjteménye – ilyen értelemben is – egyfajta kordokumentum egyben. Ám egyúttal – a tudományos okfejtés szikár szövegén át-átütő – személyes feltárulkozás is: a szerző „szülőföld iránti rajongó szeretetének” tárgyiasult tanúbizonysága. Érett emberként tudatosan választotta újra az őt felnövelő hazát, alighanem a gyermekkor édeni (Tündér) kertjét is visszavágyva. S ha látszatra kudarcos életútja során, időközben mostoha kézre jutott szülőföldjén nem élhette meg az áhított ideált, sorsával megbékélvén végül képzeletben, a tudomány eszközével, a történelem eszményített példáin keresztül igyekezett megidézni azt. Ma már úgy tetszik, szenttelen tényeket rögzítő statisztikai feldolgozása is mint ha ehhez kínálna széles ívű illusztrációs anyagot. Hiszen ötödfél évtized távlatából visszatekintve idősorai (melyek többnyire 1956-tal zárulnak) helyenként már-már „idilli” állapotokat tükröznek a nemzetiségi viszonyokban azóta bekövetkezett változásokhoz képest. (Vessünk

csak pillantást például a városok adatait összegző 42. táblára.) Az e számok mögött rejtőz mindennapi valóság – különösen azokon a tájakon, ahonnan a szerző erdélyi élményvilága töltekezett – *akkor még* kellő nyomatékul szolgálhatott volna, a körülmények esetleges jobbra fordultával, valamiféle, az általa felidézett pozitív megoldási javaslatokon alapuló nemzetiségi modus vivendi kialakításához. Innen nézve látni véljük a kétmillió erdélyi magyarság – nem teljesen megalapozatlan – korai víziójának egyik lehetséges forrásvidékét is. E nagyvonalú kalkulus nem egyszerűen egy fiktív népesség, hanem egyúttal egy fiktív társadalom utópiája: egy érintetlen népállományú, kedvező viszonyok között háborítatlanul fejlődő nemzeti közösség demográfiai metaforája. A szerző az 1960-as években odahagyott szülőháza képét őrizgette magában. Hol voltunk még ekkor az egész Romániát felforgató és nyomorúságba döntő cesușescu-i „modernizációtól”, nem beszélve annak kiteljesedéséről, majd végjátékáról.

Bizony, az idő minden vonatkozásban *történeti* demográfiává patinásította azt, amit a maga korában Nyárády R. Károly oly magas színvonalon művelt.

Életműve a magyar – és egyúttal az erdélyi – demográfiai irodalom el nem évülő teljesítménye. Vonatkozik ez elsősorban Erdély paradox módon kevésbé feldolgozott XX. századi népesedéstörténetére, melynek tanulmányozásához Nyárády R. Károly kötete nem csupán az érdeklődőnek nyújt – néhány túlhaladott részletével együtt is – hézgapótló bevezetőt, de a kutató számára is nélkülözhetetlen útmutató, különös tekintettel táblás feldolgozásaira. S ne feledjük: a kérdés elmélyült tanulmányozója emellett számos fontos – mindmáig hasznosíthatatlan – adalékot talál a szerzőnek a Központi Statisztikai Hivatal Levéltárában elhelyezett forrásfeltáró munkaanyagaiban.

Varga E. Árpád

Forrás: www.kia.hu/konyvtar/erdely/eloszo.pdf